

Чепіль О. Я.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МДС У НАВЧАННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

У статті здійснено ґрунтовний аналіз апробованої концепції формування мислительної дії систематизації у процесі засвоєння студентами іноземної мови.

Ключові слова: мислительна діяльність, мислительні дії та операції, систематизація.

В статье совершено глубокий анализ апробированной концепции формирования мыслительного действия систематизации в процессе усвоения студентами иностранного языка.

Ключевые слова: мыслительный процесс, мыслительные действия и операции, систематизация.

The conception of formation of mental action of systematization in the process of learning foreign language by students was analyzed in the given article.

Keywords: mental activity, mental actions and operations, systematization.

Найважливішими завданнями сучасної вищої школи є пошук та застосування найпродуктивніших засобів, які б забезпечили розвиток індивідуальних здібностей, стимулювання розумового розвитку, талантів молоді, формування національної інтелектуальної еліти суспільства. Цілком очевидним є те, що розвиток творчого потенціалу особистості можливий при адекватному способі мислення.

Отже, необхідність застосування новітніх результатів психологічної науки для підвищення рівня ефективності засвоєння знань з іноземної мови обумовила вибір теми дослідження.

Ідея проблематики дослідження виникла на основі комплексного аналізу вивчення окремих груп операцій мислення, обґрунтованих Б. Г. Ананьєвим, П. Я. Гальперіним, Г. С. Костюком, С. Д. Максименко, В. Є. Моляко, С. Л. Рубінштейном, І. Д. Пасічником, Ж. Піаже та іншими провідними психологами. У працях цих вчених мислительний процес характеризується як цілісне і системне явище, яке необхідно вивчати у зв'язках і властивостях його структурних компонентів. Ці фундаментальні засади лягли в основу системно-структурного підхо-

ду, який ми намагалися здійснювати у процесі вивчення мислительної дії систематизації (надалі МДС), розглядаючи її у взаємозв'язках з іншими мислительними діями.

Мета статті полягає у розробці комплексного підходу до вивчення природи, механізмів формування і розвитку операційної структури мислительної дії систематизації у студентів немовного ВНЗ.

Дослідження систематизації як психічного процесу конструюється у вигляді моделі певної діяльності, а потім актуалізується через низку спеціальних способів організації активності суб'єкта. "У педагогічній психології таким універсальним способом організації активності суб'єкта є задача, вирішення якої передбачає функціонування відповідного психічного процесу" [6, 80].

Як відомо, мислення здійснюється в єдності форми і змісту. Як зазначає І. Д. Пасічник, "мислення – це процес пізнавальної діяльності, вища форма опосередкованого і узагальненого, свідомого, активного, творчого відображення об'єктивної і суб'єктивної дійсності в істотних зв'язках і відношеннях, закономірностях, який розкриває ці взаємозв'язки" [14].

Розкриваючи природу механізмів психічного розвитку людини, Г. С. Костюк вказував на внутрішні суперечності, які стають джерелом активності, спонукають до дії. Такі суперечності розв'язуються за допомогою нових дій, операцій, і навчання більшою мірою сприяє розвитку, коли створюються оптимальні міри цих суперечностей [4].

Перш ніж розкрити сутність однієї з таких дій, зокрема МДС, зауважимо, що мислення є одним із головних та необхідних елементів у процесі розв'язання та реалізації творчих завдань. У першу чергу слід наголосити на єдності мислення і процесу діяльності. Таке положення знайшло своє наукове підтвердження і розробку в системно-мислительній методології (СМД), в якій, зокрема, була запропонована загальна схема мислительності (МД) [13, 281-298]. Згідно з теорією Г. П. Щедровицького, "основна принципова схема МД включає в себе три відносно автономні смуги, розташовані горизонтально одна до одної:

– смуга соціально організованої і культурно закріпленої колективно-групової мислительності (позначається символом МД);

– смуга поліфонічної та поліпарадигматичної думки-комунікації, яка відображується і закріплюється, перш за все, у словесних текстах (позначається символом Д-К);

– смуга чистого мислення, яке розгортається у невербальних схемах, формулах, графіках, таблицях, картах і т. ін. (позначається символом М)" [13, 286].

У такій схемі центральною смугою є Д-К, яка з'єднує всі процеси в єдине ціле і, в той же час, зумовлює місце та функції чистого мислення і мислелії в системі МД.

У дослідженні Ю. М. Швалба наголошено на тому, що кожна із смуг наповнена специфічним мислительним змістом, а точніше – має свою специфічну дійсність [12, 128-129]. Як далі зазначає Ю. М. Швалб, “це визначає можливість взаємного відображення смуг; при цьому може відбуватись автономізація і відособлення кожної з них, що приводить до редукції всієї системи МД” [12, 129-130].

У контексті нашого дослідження особливий інтерес викликає третя смуга (М). Мислення, на противагу іншим смугам, має чітко визначені правила утворення і перетворення одиниць висловлення і закони.

Засвоєння знань відбувається в результаті руху думки, яка проходить при цьому через різні етапи розумових операцій: аналізу, порівняння, синтезу, конкретизації, абстрагування, узагальнення, класифікації, систематизації, що загалом є показником розвитку мислительної діяльності.

Рівень мислительної активності настільки високий, наскільки сформовані й діють усі мислительні операції, що пов'язані з розумовою дією систематизації. Головними формами мислення є аналіз і синтез, які, у свою чергу, виступають моделюючими компонентами усіх інших форм мислительної діяльності.

Спробуємо дослідити, як мислительна діяльність виявляється на різних рівнях: діяльності, дії, операції. Тобто в контексті предмету, цілей і завдань дослідження виникає необхідність аналізу категорії діяльності.

Сучасна психологічна наука оперує цілою низкою концептуальних уявлень про мислительну діяльність, які певним чином різняться між собою. Спільною рисою в означенні категорії діяльності виявляється єдність мети, засобу і результату. З огляду загального розвитку системного знання з'являються спроби системного вивчення і категорії діяльності.

Із старих шкіл найбільш послідовно використовувались принципи системного підходу в роботах О. М. Леонтьєва. За його переконанням, сутність поняття діяльності орієнтоване на цілісне системне її уявлення: перш за все система, яка має будову, свої внутрішні переходи й перетворення, свій розвиток, функція якої полягає в орієнтації суб'єкта у предметній дійсності. Аналіз категорії діяльності в цій статті значною мірою буде ґрунтуватись на працях О. М. Леонтьєва.

Людська діяльність не існує інакше, як у формі дії або ланцюга

дій (О. М. Леонт'єв). Будь-яка діяльність в цілому співвідноситься з мотивом, а дія – з усвідомленою метою. Мотив також може повністю усвідомлюватися, виступаючи при цьому в ролі загальної мети діяльності. Тоді він стає мотивом-метою.

Отже, дії, які реалізують діяльність, спричинені її мотивом, але є спрямованими на мету. Способи здійснення дії являють собою операції, дії співвідносяться до цілей, операції – до умов.

Дії та операції мають різне походження, різну динаміку [5]. Дія може виникнути з діяльності, яка втратила свій мотив, у свою чергу, вона сама може "трансформуватись" у спосіб досягнення іншої мети, тобто в операцію; навпаки, дія може набути самостійної спонукаючої сили і стати окремою діяльністю, а операція може обслуговувати іншу дію.

Описану будову діяльності можна охарактеризувати як базову систему діяльності, яка може бути представлена у вигляді ієрархічної трирівневої структури. За визначенням О. М. Волкова, це – відповідно, сенсорний, перцептивний і мовномислительний рівні. У результаті вся система набуває такого вигляду: на сенсорному рівні відбувається нагромадження означуваних (як навичка) способів розв'язування окремих задач – операцій, які цілеспрямовано змінюють одну чи кілька ознак об'єктів навколишнього світу, за якими ведеться спостереження; на перцептивному рівні частина досвіду нагромаджується у вигляді способів досягнення цілей – дій, які складаються з однієї чи кількох операцій, що цілеспрямовано змінюють предмет.

Як відомо, великого резонансу у свій час набула теорія, спрямована на можливість управління психічною діяльністю учня, відома як теорія поетапного формування розумових дій.

Її автори – О. М. Леонт'єв, П. Я. Гальперін, Н. Ф. Галізін та інші стверджують, що поняття є продуктом дій мислення, а отже, оволодіння ним можливе за умови дій, за допомогою яких воно сформоване.

Такі вихідні положення теорії поетапного формування розумової дії були реалізовані в конкретних дослідженнях щодо формування в учнів геометричних, граматичних, історичних та інших понять, трудових умінь і навичок.

Прихильники цієї теорії вважають, що початком розумових дій є зовнішні практичні дії, з яких шляхом перетворень виникають внутрішні мислительні дії. Вирішальну роль у формуванні дій при засвоєнні знань відіграє їхня орієнтовна основа.

У процесі навчальної діяльності розрізняють п'ять етапів у засвоєнні принципово нових дій.

На першому етапі учні отримують необхідні роз'яснення про мету дії, їм вказують, на що слід орієнтуватися при її виконанні і як саме її виконувати. Це етап попереднього ознайомлення з дією.

На другому етапі матеріальної (чи матеріалізованої) дії учні вже виконують дію в зовнішній, матеріальній розгорнутій формі. Він дає можливість учням засвоювати предметний зміст дії (правило, виконання, склад її операцій), а вчителю – об'єктивно контролювати виконання кожної операції, що входить у дію.

На третьому етапі дія здійснюється в плані голосової мови, звільняючись від прямого контакту з предметами. На цьому етапі вона узагальнюється, намічається тенденція до її скорочення й автоматизації.

Наступний, четвертий етап, – це етап “зовнішньої мови про себе”. Дія тут виконується у формі промовляння “про себе” і якісно змінюється за параметрами узагальненості і згорнутості.

Кінцеве становлення дії завершується на п'ятому розумовому етапі: дія виконується за допомогою внутрішньої мови, вона максимально узагальнена й автоматизована.

На кожному етапі дія виконується спочатку розгорнуто, деталізовано, а потім поступово скорочується, згортається. Система в цілому дозволяє успішно формувати розумові дії.

У діях з об'єктами, як вважає Л. М. Проколієнко, здійснюється аналіз і синтез, виділення і об'єднання істотних властивостей предметів і явищ [10,53]. Дії людини з об'єктами є обов'язковою умовою, початком переходу від сприймання до думки, від часткових думок, понять, знань до більш широких і глибоких узагальнень, якими є закономірність, відношення, категорії. Слово, яке супроводжує дію, включається в неї, створює можливість переходу від зовнішньої до внутрішньої (мислительної) дії, замінює реальні об'єкти і дає можливість діяти з ними й тоді, коли об'єкти відсутні. Слово скеровує орієнтовну діяльність, усі процеси аналізу і синтезу здійснюються з його допомогою, вони є носієм і засобом узагальнення [5].

Навчальна діяльність, яка організовується методом поетапного формування розумових дій, дає можливість виявити процес мислення студентів і планувати його відповідно до встановленої програми. У таких умовах забезпечується не лише повний контроль з боку викладача за ходом мислення студента, але й виникає можливість втручання керівництвом виконанням розумової дії, загалом – управління мисленням [1; 2].

Однак, як вважає Л. М. Проколієнко, ця теорія, незважаючи на її повноту і переконливість, виражає переважно процеси інтеріоризації дії,

тобто перехід від зовнішньої практичної дії до внутрішньої, мислительної і зовсім не розглядає (не менш важливого) процесу екстеріоризації, тобто переходу операції із внутрішнього плану в зовнішній [10, 53].

Натомість у багатьох дослідженнях (Г. С. Костюк, Н. О. Менчинська, С. Л. Рубінштейн та ін.) доведено, що процеси екстеріоризації постійно мають місце при формуванні понять.

У психологічній науці фундаментальні дослідження структури мислительної діяльності були здійснені видатними психологами – Л. С. Виготським, С. Л. Рубінштейном і О. М. Леонтьєвим, П. Я. Гальперіном, В. В. Давидовим.

Саме в цих дослідженнях було виявлено, що мислительна діяльність здійснюється в розумових діях або інтелектуальних операціях таких як аналіз, синтез, абстрагування та інші, але спочатку кожна операція формується в розгорнутому вигляді як дія, яка підпорядкована меті і свідомій мотиваційній основі.

У вітчизняній і зарубіжній психології достатньо добре досліджені такі мислительні операції, як аналіз і синтез, порівняння, узагальнення і конкретизація, абстрагування, класифікація на різному навчальному матеріалі.

Проте, слід зауважити, що вивчення психології операційних структур МДС у процесі вивчення іноземної мови у виші не знайшло належного відображення в психолого-педагогічній літературі. Позитивним, однак, є те, що в українській методичній науці є низка досліджень, присвячених ролі систематизації та класифікації при вивченні шкільного курсу математики [3;7;9]. У дослідженнях І. Д. Пасічника, зокрема, розроблена та апробована концепція формування операційних структур МДС на математичному матеріалі [8].

Знання про природу, зв'язок та характер дії мислительних операцій допоможе викладачеві іноземної мови сформувати у студентів стійку і правильну систему понять.

Систематизація, як мислительна операція, по-перше, становить процес утворення зв'язків між сукупністю розрізнених понять про групи чи класи об'єктів, тобто створення системи понять; по-друге, спрямована на опанування знань у певній системі.

Оскільки виконання МДС спрямоване на встановлення зв'язків між сукупністю розрізнених понять, то при цьому необхідно визначити суттєвими спільні і необхідні ознаки. Вони служать основою для розрізнення понять. Зіставлення властивостей різних предметів і явищ для виявлення головних ознак у процесі формування понять йде в напрямку: об'єкт – сприйняття – уявлення (образ) -поняття.

З цієї теорії випливає аналітико-синтетична концепція формування понять, згідно з якою студентам представлені різні предмети чи явища певного класу, які відібрані так, що вони або відрізняються всіма ознаками, крім суттєвих, для цього поняття, або, навпаки, схожі у всьому, крім суттєвих ознак (метод протиставлення) [10, 43]. Закінчується процес формування абстрагуванням виявлених властивостей і означенням їх словом, вираженим у певному терміні та застосуванням останнього до різних об'єктів, групи чи класу.

Слід відзначити, що в окремих психологічних дослідженнях справедливо вказується, що мислительна діяльність систематизації протікає і самостійно, і разом з мислительним процесом класифікації.

Головна відмінність між цими двома процесами, вказується в цих дослідженнях, – у їх кінцевому результаті. Кінцевий результат класифікації – встановлення належності окремого об'єкта чи явища до певного роду, закону чи правила, а систематизації – утворення деякої цілої групи об'єктів чи явищ.

У сучасній психології класифікація і систематизація розглядаються як взаємозв'язані мислительні операції [9], розумові дії, логічні структури. Незважаючи на таке трактування, чіткого обґрунтування відмінностей між цими двома операціями ми тут не знаходимо.

У світлі концептуальних положень про взаємозв'язок мислительних операцій класифікації і систематизації, заслуговує на увагу погляд, поданий у дослідженнях І. Д. Пасічника (8,100-102) З огляду на вказаний аспект, автор розглядає операцію систематизації як мислительну операцію, обернену до операції класифікації.

Для того, щоб сформувати розумову операцію систематизації, необхідно знати склад і послідовність операцій, за допомогою яких здійснюються відповідна розумова дія, тобто знати її психологічно-операційну структуру.

Як було встановлено у констатуючому експерименті, у більшості студентів (70%) відсутня цільова спрямованість на виконання систематизації у процесі засвоєння іноземної мови; крім того, були встановлені компоненти мислительного процесу систематизації і частково вивчені взаємозв'язки між ними.

Для розв'язання цих завдань студентам пропонувалися лексико-граматичні завдання логічного характеру різної складності:

- 1) на виявлення обсягу і змісту понять;
- 2) на встановлення схожих та відмінних ознак вказаних понять;
- 3) на виділення родових і видових ознак лексико-граматичних понять;
- 4) на встановлення підпорядкування одного поняття іншому;

5) на впорядкування понять за обсягом і змістом.

Формування алгоритму МДС є важливим у вивченні іноземної мови. Натомість виконання його кроків сприятиме правильному розумінню, формуванню й розвитку понять:

а) виділення множин всіх суттєвих ознак об'єктів;

б) встановлення "паралельності" між ознаками на основі порівняння;

в) виділення однієї з ознак для систематизації та встановлення найбільш очевидних зв'язків між поняттями за обраною ознакою за допомогою конкретизації та класифікації;

г) з'ясування зв'язків між змістом понять, встановлення обсягу кожного з понять за допомогою узагальнення;

д) здійснення ієрархії понять за законом оберненого співвідношення між обсягом і змістом понять на основі синтезу, узагальнення й абстрагування;

ж) перевірка за допомогою дедуктивних умовисновків достовірності встановлення протилежних та підпорядкованих понять.

Навчальний експеримент проводився у два етапи. Перший етап полягав у формуванні вмінь виконувати окремі розумові операції, зокрема операцій аналізу ознак понять, які систематизуються, виділення основи систематизації (конкретизації), порівняння ознак, узагальнення понять. Наступним кроком було формування обернених розумових операцій, зокрема синтезу, абстрагування та класифікації шляхом розмежування родового поняття на видові. На другому етапі навчального експерименту здійснювалося формування систематизації як прийому запам'ятовування відповідного алгоритму дій.

У процесі формуючого експерименту було встановлено, що мислительні дії стають не лише операціями, але й набувають суттєво нової якості, органічно вплітаються у всю складність мислительного процесу, стають динамічними і цілеспрямованими.

Можна стверджувати, що показники стосовно операцій синтезу і порівняння, синтезу й абстрагування після формуючого експерименту стали значно вищими. Особливо відзначимо потенційно високі можливості операції абстрагування, яку успішно застосовує 91% студентів другого року навчання. Між узагальненням і абстрагуванням коефіцієнт кореляції (+0,72), що свідчить про значні зв'язки між цими двома операціями. Між аналізом і абстрагуванням зв'язок становить (+0,86), а між аналізом і синтезом (+0,91), синтезу і порівняння (+0,85), синтезу і узагальнення (+0,89).

Під впливом спеціально організованого навчання щодо формуван-

ня окремих компонентів систематизації лінгвістичних понять відбулися суттєві зміни у системі мислення студентів I, II курсів ВНЗ: окремі мислительні операції досягли значно вищого рівня, взаємозв'язки між ними ущільнилися.

Відповідно до аналізу результатів виконаних завдань можна констатувати, що чим менше розумових операцій виконується студентом для отримання необхідного результату, тим вищим є рівень сформованості систематизації.

Обраний віковий період (ранньої юності) має свою особливу значимість для процесу навчання. Адже, як відомо, йде закріплення того, що склалось у підлітковому віці, виникає повністю нова соціальна ситуація розвитку: необхідності самовизначення, вибору професії. Підкреслимо, що відбуваються такі якісні новоутворення, як формування світогляду, самостійності суджень, самооцінювання, прагнення до самовиховання. Змінюється ставлення до навчальної діяльності, відповідно – постановка цілей, формулювання задач, мотиваційна сфера. Період ранньої юності – період переходу до систематичного засвоєння навчальних дисциплін, характерна систематизація та узагальнення знань, встановлення міжпредметних зв'язків. Активність думки і своєрідна продуктивність мислення у названий період – надзвичайно високі. Студентів цікавлять, насамперед, не лише конкретні знання у готовому вигляді, а самий хід думки, її аналіз для усвідомлення цих знань. Студентський вік (17-22 роки) є найбільш плідним для удосконалення психічних функцій людини.

Для того, щоб успішно навчатися у виші, необхідне уміння значною мірою самостійно організувати свою навчальну діяльність і, відповідно, не просто практично володіти навчальними діями, але володіти рефлексивно усвідомлюючи їх склад і підстави, оцінюючи їх відповідність цілям і умовам діяльності та визначаючи таким чином найбільш ефективні способи засвоєння.

Ось чому студентський вік викликає особливий інтерес у контексті нашого дослідження. Виховання культури мислення студентів через формування у них алгоритму МДС значною мірою підвищить рівень засвоєння матеріалу, а також, враховуючи найбільший відсоток навчального матеріалу, який підлягає самостійному опрацюванню при відсутності визначеної регламентації та контролю за процесом засвоєння, прискорить і полегшить процес утворення саморегульовальної та самоорганізованої особистості.

Отже, в контексті засвоєння іноземної мови можна зробити висновок про те, що дія систематизації являє собою складну мислительну

діяльність, яка включає окремі елементарні розумові взаємопов'язані операції, котрі виконуються студентами у певній послідовності, поетапно, за визначеним алгоритмом, а результатом систематизації є об'єкт, який називається системою і відповідає певним вимогам.

Література:

1. Гальперин П. Я. Управление процессом учения// Новые исследования в пед. науках. – М., 1965. – С. 15-20.
2. Гальперин П. Я. Опыт изучения формирования умственных действий// Доклады на совещании по вопросам психологи. – М. : АПН РСФСР, 1954. – С. 188-201.
3. Іржавцева В. Л., Федченко Л. Я. Систематизація і узагальнення знань в процесі вивчення математики. – К. : Радянська школа, 1988. – 208с.
4. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості. – К., 1989. – 319 с.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М. : Политиздат, 1975. – 304с.
6. Максименко С. Д. Основи генетичної психології. – К., 1998. – С. 79-81.
7. Максименко С. Д. Принципи і критерії психологічної організації навчання як засобу формування і саморозвитку суб'єкта учіння // Психологічні проблеми навчання, виховання, активності та розвитку особистості. – К., 1995. – С. 79– 87.
8. Пасечник И. Д. Операционные структуры систематизации в процессе усвоения школьного курса математики. – Ровно, – 1990. – 186 с.
9. Пасічник І. Д. Психолого-дидактичні особливості класифікації математичних понять. – К. : Деп. В ЦНТІ. – 198 с.
10. Проколієнко Л. М. Психологія засвоєння граматичних знань підлітками. – К., 1973. – 191 с.
11. Чепіль О. Я. Формування мислительної дії систематизації у процесі вивчення іноземної мови у немовному ВНЗ: Автореферат дис. ...канд. психол. наук. – К., 1998. – 17 с.
12. Швалб Ю. М. Психологические механизмы целеполагания в учебной деятельности: дис. ...док. психол. наук/ К., 1998. – 388 с.
13. Щедровицкий Г. П. Схема мыследеятельности – системно-структурное строение, смысл и содержание // Избранные труды. – М., 1995. – С. 281-298
14. www.naub.org.ua, Пасічник І. Д. Практичне мислення і конфлікт.